

РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ОКУПАЦІЙНОЇ ДОБИ 1941–1943 рр. НА СТОРІНКАХ ДОВІДКОВИХ ВИДАНЬ

У статті показано один із аспектів діяльності Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР – опрацювання документальних джерел, які надходили з регіональних філіалів. Висвітлено діяльність науковців щодо розробки методичних рекомендацій та інструкцій в процесі відбору матеріалів при укладанні хронологічних довідників.

Ключові слова: Комісія з історії Вітчизняної війни АН УРСР, хронологічний довідник, методичні рекомендації, Чернігівщина, довідки, пропаганда.

На кінець 1941 р. було нагромаджено значний масив джерел, що містили інформацію про події Другої світової війни. Комісія з історії оборони Москви як офіційна установа розпочала свою діяльність з реконструкції бойових дій та поведінки цивільного населення на підступах до столиці СРСР. Тенденційну спрямованість цієї інституції визначав її центральний апарат, який очолив завідувач управління агітації і пропаганди ЦК ВКП(Б) Г. Александров і його заступник член-кореспондент АН СРСР І. Мінц. За таких умов аналітична праця Комісії поступово перейшла в русло творення радянського міфу війни.

Комплексне опрацювання зібраних документів і свідчень очевидців та необхідне методичне забезпечення вимагало додаткового кадрового забезпечення, яке було вирішено шляхом відкликання із фронтів необхідної кількості фахівців-істориків¹.

Водночас, у глибокому тилу, в січні 1942 р. запрацювала аналогічна установа в Академії наук УРСР. Евакуйований з Києва керівний склад УРСР опинився перед вирішенням проблеми встановлення зв'язку із населенням, що залишилось проживати на окупованій німецькими військами території й організацію там агітаційно-пропагандистської та інформативної роботи. Голова Радіокомітету при Раді народних комісарів Української РСР Лука Паламарчук був одним з тих, хто керував розробкою агітаційно-

---

¹ Курнатов А. А. Воспоминания-интервью в фонде Комиссии по истории Великой Отечественной войны Академии наук СССР (организация и методика собирания) // Археологический ежегодник за 1973 год. Москва, Изд-во «Наука». 1974. – С. 118.

пропагандистських матеріалів для партизанських загонів². У 1943 р. Лука Хомич очолив групу відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У по роботі серед населення окупованих районів України. Його аналітичні розробки й методичні рекомендації були чітко диференційовані й стосувалися певних верств населення та умов їх проживання. Маючи багаторічний досвід відповідального редактора центральних партійних видань, він власноручно корегував заголовки й зміст листівок. Показово, що завдяки цим правкам прокламація про обіцянки німців щодо наділів землі набула іншого, більш «правильного», як він вважав, відтінку, без аналогій із довірливим колгоспним ладом – замість *повернення* панщини запропонував писати *принесла* гітлерівська армія. За його рекомендацією в даному випадку варто було скористатися повістю Михайла Коцюбинського «Фата моргана», змалювавши новий образ Меланок – «без землі, без долі, в ярмі німецької неволі»³. Про результати впливу німецької пропаганди і реакцію населення на ворожу агітацію Л. Паламарчук звітувався особисто М. Хрущову⁴.

Після звільнення території України назріла потреба не лише відбудувати соціально-економічну інфраструктуру республіки, а й укріпити політичні інститути радянської влади, довіра до яких за часи окупації істотно похитнулася. Слід зазначити, що серед значної кількості вчених за час перебування в евакуації істотно поширились антирадянські настрої. Про це неодноразово зазначав тимчасово виконуючий обов'язки народного комісара внутрішніх справ УРСР Савченко у своїх донесеннях М. Хрущову. Будь-які хитання в політичних переконаннях наукових співробітників та інших представників української інтелігенції були взяті на облік і знаходилися в сфері розробки органів внутрішніх справ. Варто було в спілкуванні із співвітчизниками поділитися власним баченням щодо існуючого ладу, становища на фронтах і життя населення на окупованих територіях, як їх висловлювання ретельно фіксувалися і лягали на стіл вищезазначених організацій. Типовим прикладом можна назвати ситуацію, коли академік Крилов необережно поділився власним баченням повоєнного ладу: «Я не знаю, чи буде при владі теперішній уряд чи ні, але гадаю, що ...умови життя і стосунків поміняються»⁵. Професор Слободяник, підозрюваний в українському націоналізмі, був песимістично налаштований щодо майбутнього України: «Вже тепер відчувається, як все у нас розвалюється, розсипається, перемелюється на шматки. А, туди всьому і дорога. Якщо за 25 років не зуміли дати ладу, так

² ЦДАГО. Ф. 1, о. 22, спр. 95, арк. 24.

³ ЦДАГО. Ф. 1. О. 22, спр. 95, арк. 25.

⁴ ЦДАГО. Ф. 1. О. 22, спр. 95, арк. 41.

⁵ ЦДАГО. Ф. 1, оп. 23, спр. 125. арк. 25.

уже й не зуміють ніколи»⁶. Не обійшлося без інцидентів й серед істориків. В одному із спеціальних повідомлень про політичні настрої української інтелігенції в м. Уфі зазначалося, що кандидат історичних наук Дядиченко, повертаючись до становища в країні, «малює перспективи в похмурих тонах»⁷.

Враховуючи ситуацію, що склалася, Політбюро ЦК КП(б)У розробило ряд необхідних заходів щодо відновлення впливу на свідомість суспільства. Одним із таких кроків стало остаточне затвердження Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР в якості самостійної науково-дослідної установи. Після повернення з евакуації та часткового вирішення організаційних питань Комісія з історії Вітчизняної війни розпочала свою повноцінну роботу як самостійний підрозділ Академії наук УРСР. Головним результатом праці колективу мало стати фундаментальне видання «Україна в період Великої Вітчизняної Радянського Союзу (1941–1945)».

Як небезпідставно зазначає автор однієї із студій про функціонування установи О. Кондратенко, наукова діяльність цієї інституції для сучасної історичної науки є певною прогалиною⁸. Основні етапи її становлення і головні досягнення ставали предметом зацікавлення дослідників широкого діапазону - істориків, правознавців, мистецтвознавців тощо. Однією з перших актуалізувала значимість функціонування Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР Н. Руденко.⁹ В своїй статті вона розглянула поетапний процес утворення цієї структури в період евакуації академічних установ та її діяльності після повернення в Україну, проблеми комплектування кадрами, її здобутки та невдалі проекти. Слід зазначити, що авторське бачення проблеми було сформовано не лише завдяки опрацьованій джерельній базі, але й живому спілкуванню з головними персоналіями. Певним підсумком роботи дослідниці стала відповідна енциклопедична стаття, опублікована в 2007 р. в «Енциклопедії історії України». Повертаючись до дослідження даної проблематики, питаннями передумов формування штату, розробки напрямків джерельно-пошукової та дослідної роботи Комісії зацікавився В. Горобець. В його статті «Комісія з історії Вітчизняної війни АН УРСР: створення та початок діяльності»¹⁰ розглядається процес заснування Комісії з історії

⁶ ЦДАГО, Ф. 1, оп. 23, спр. 125, арк. 23.

⁷ Там само. – Арк. 8.

⁸ Кондратенко О. Наукова діяльність Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні АН УРСР (1945-1950 рр.)// Український історичний збірник. Вип. 13, 2010. С. 29.

⁹ Руденко Н. М. Про створення Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР// Сторінки воєнної історії. Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. С. 182–189.

¹⁰ Горобець О. Комісія з історії Вітчизняної війни АН УРСР: створення та початок діяльності // Український історичний збірник, Вип. 17, 2014. С. 215–224.

Вітчизняної війни АН УРСР, формування її штату, розробка напрямків джерельно-пошукової та дослідної роботи, формування плану редакційної підготовки.

В контексті дисертаційного дослідження С. Батуріна висловила власне бачення щодо впливу Ф. Шевченка на організаційні засади і хід наукових розробок в даній організації. Однак синтетичної праці, яка репрезентувала б цілісне бачення різних аспектів діяльності Комісії, наразі не існує. Повертаючись до оцінки діяльності Комісії, слід зазначити, що її співробітники, будучи фактично ентузіастами своєї справи, зробили надзвичайно вагомий внесок в нагромадження документальної бази, опрацювання якої може бути справою не одного покоління науковців.

Керівництво Комісії сприяло відкриттю при обласних відділах пропаганди філіалів, які займалися комплектацією регіональних картотек джерел і бібліографії під рубрикою «Область у Великій Вітчизняній війні». В регіональних підрозділах були задіяні переважно економісти, викладачі вузів і середніх шкіл, безпосередні учасники бойових дій тощо. Заступник голови Комісії Ф. Шевченко, визначаючи пріоритети наукового пошуку, акцентував на тому, що «жителі кожного, навіть невеликого населеного пункту внесли свою частку в справу розгрому ворога»¹¹.

Однак у процесі накопичення та опису документальної бази науковці зіткнулися із серйозною проблемою щодо її систематизації, адже специфіка впорядкування даних про події локального характеру потребувала відповіді на безліч виниклих в ході роботи запитань. Адже чіткої моделі презентації наявного матеріалу не існувало. Й до того ж, стало очевидним, що відносно невеликий штат співробітників не в змозі справитися із потоком інформації з філіалів. На порядку денному стало питання уніфікації рекомендацій, схем, пам'яток і інструкцій щодо діяльності допоміжних установ. К. Деляуров зазначав, що головним питанням «як для правильної роботи відділу, так і для координації роботи обласних комісій, була розробка і складання інструктивних матеріалів і методичних посібників»¹².

Весь комплекс завдань, що розцінювалися на той час як «священний обов'язок перед історією...»¹³, покладался на колектив у більшості своїй непрофільних фахівців. Одним із них був вчений секретар Комісії, кандидат економічних наук Д. Гак. Незважаючи на відсутність класичної освіти, він

---

¹¹ Шевченко Ф. П. Про складання хронологічного довідника «Тимчасова окупація німецькими загарбниками населених пунктів України та визволення їх Червоною армією // Вісті Академії наук УРСР. Київ: Вид-во АН УРСР, 1946. № 4 (122). – С. 19.

¹² Там само. С. 26.

¹³ Гак Д. В. Основні завдання роботи комісії по історії Вітчизняної війни на Україні // Вісті Академії наук УРСР. Київ: Вид-во АН УРСР, 1946. № 4 (122). – С. 4.

постійно наголошував на особливому статусі історичної науки, адже, за його словами, вона «має справу з неповторними явищами, які бувають тільки раз в житті». Оскільки всі події та явища, на його переконання, «... не можна відтворювати щораз заново», то збирати й зберігати історичні документи він закликав із суттєвим застереженням щодо суб'єктивного ставлення до оцінки явищ і подій як малозначимих, дрібних. Аргументуючи власну позицію тим, що в Україні «кожна руїна, ... кожна місцевість ... дихає історією, є місцем важливих історичних подій», на його думку, варто було відобразити це все «з найповнішою історичною достовірністю і по можливості з найбільшою детальністю»¹⁴. Однак подібне бачення вченого секретаря викликало відверту критику з боку начальника науково-видавничого відділу Головного архівного Управління НКВС СРСР, кандидата історичних наук П. Софінова. Події, що відбувалися в даний хронологічний період, він рекомендував поділяти на основні і другорядні, особливо зазначивши акцент на окресленні головних, що не мали «потонути в масі дрібних, другорядних»¹⁵.

Цілком ймовірно, що доцільність перебування цього науковця в Україні можна пояснити відсутністю фахівців з упорядкування інформації про воєнні дії. Його науково-теоретичні розробки щодо написання хроніки Громадянської війни та посібник «Основные правила публикации документов государственного архивного фонда СССР» (М., 1945) почасти містили відповіді на дискусійні питання, що виникали в процесі досліджень.

Оскільки досвіду структурування сучасних подій за лінійним принципом на той час не існувало, Павло Георгійович був запрошений в якості консультанта і охоче оперував прикладами з роботи над хроніками по інших періодах¹⁶. Слід окремо зазначити особисті якості цієї персони, яка отримала високі повноваження ідеологічного наставника. Своє життєве кредо він проголосив у одній із власних студій: «не безпринципне пхикання з приводу "справедливості" або "несправедливості" тієї чи іншої міри, а найсуворіший облік всієї міжнародної і внутрішньої обстановки повинен був лежати в основі каральної політики пролетарської держави»¹⁷. Стрімка кар'єра Павла Георгійовича розпочалася в 1938 році, по закінченню Московського історико-архівного інституту. Після захисту кандидатської дисертації на тему «Сталін і Дзержинський на Східному фронті» в жовтні 1941 р. він був направлений у розпорядження Головного архівного управління НКВС СРСР.

---

¹⁴ Гак Д. В. Основні завдання роботи комісії по історії Вітчизняної війни на Україні // Вісті Академії наук УРСР. Київ: Вид-во АН УРСР, 1946. № 4 (122). – С. 5.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Софінов П. Г. Про складання хроніки Великої Вітчизняної війни // Вісті АН УРСР. К.: Вид-во АН УРСР, 1946. № 4 (122). С. 12.

¹⁷ <http://mpgu.su/scientists/sofinov-pavel-georgievich/>.

За його вказівками слід було привести до повного ладу, опрацювати і описати величезний документальний матеріал, що утворився в процесі діяльності військових установ країни, штабів військових частин і з'єднань, матеріалів тилових радянських, партійних, господарських установ, організацій і підприємств. На його переконання, конче потрібно було зібрати якнайбільше спогадів безпосередніх учасників великих подій і приступити до систематичного видання джерел по історії війни.

Відповідно класифікації П. Софінова, види хроніки варто було розрізняти як коротку і поширену, в залежності від цільової спрямованості. В першому випадку він запропонував подавати тільки позначення дати і факту, в другому – надавати коротку анотацію події і вказівку на джерело¹⁸. На його думку, хроніка мала містити 4 елементи: дату, позначення факту, анотацію факту і вказівки на джерела, з яких запозичені відомості. Причому джерела варто було, на його думку, співставляти з різними документами¹⁹. Врахувавши кількість та багатоплановість наявного документального матеріалу, Павло Георгійович запропонував видавати монографічні дослідження поетапно – спочатку локального характеру, а надалі приступити до створення узагальнених праць²⁰. Таким чином в 1946 р. було заплановано видання близько 25 томів документальних збірників та хронологічних довідників.

Концептуально всі регіональні історичні студії мали бути об'єднані однією домінуючою ідеєю, на які й акцентував увагу завідувач відділу хроніки К. Деляуров – що український народ «...ні на один день не припиняв боротьбу з гітлерівськими бандами»²¹. Причому він пропонував задіяти весь фактологічний матеріал, який би всіляко засвідчував допомогу «в першу чергу великого російського народу»²².

Разом з тим, виконавці проекту мали з певною пересторогою поставитися до політичної оцінки подій²³. Слід зазначити, що саме з власної ініціативи К. Деляуров запропонував ввести до наукового обігу дефініцію «кращі люди» – це і «звірячі розправи з кращими людьми», «героїчні діла кращих людей», «накази уряду про нагородження ...кращих людей»²⁴, засвідчивши

---

¹⁸ Софінов П. Г. Про складання хроніки Великої Вітчизняної війни // Вісті АН УРСР. К.: Вид-во АН УРСР, 1946. № 4 (122). С. 12.

¹⁹ Там само. С. 13.

²⁰ Софінов П. Г. Про складання хроніки Великої Вітчизняної війни // Вісті АН УРСР. К.: Вид-во АН УРСР, 1946. № 4 (122). – С. 10.

²¹ Деляуров К. А. Про роботу Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні над складанням хроніки // Вісник АН УРСР. К.: Вид-во АН УРСР, 1946. № 4 (122). – С. 24.

²² Там само. С. 25.

²³ Там само. – С. 15.

²⁴ Там само. С. 28.

початок диференційованого поділу українського населення на «своїх» і «чужих», «кращих» і «поганих».

Попри всі неузгодженості та упередженість загального напрямку досліджень, заступник голови Комісії к. і. н. Ф. Шевченко сприймав ситуацію доволі оптимістично: «У нас є змога ставити ряд завдань ширше, ніж по інших країнах світу, ширше, ніж ми могли уявити перед війною»²⁵. Навіть за умов жорсткої цензури і політичної заангажованості йому вбачалися безмежні перспективи нових досліджень: «Багато з того, що раніше здавалося нездійсненним, неможливим, або виконання чого затяглося б на десятиріччя, в нашій країні у наш час стало реальним і можливим завдяки увазі, яку приділяють партія і уряд справі вивчення історії Великої Вітчизняної війни»²⁶.

Маючи фах історика-архівіста, вчений брав безпосередню участь в описуванні й науковій обробці зібраних матеріалів локального характеру. Слід зазначити, що за його участю було започатковано видання багатьох довідників регіонального характеру. Одним із них був «Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і звільнення їх Червоною Армією» (за ред. П.В. Дніпровського та О.В. Малкієля) (1947). Керував роботою колективу упорядників голова Чернігівської обласної комісії по історії Вітчизняної війни Павло Дніпровський. В окупаційний період він обіймав посаду начальника відділу пропаганди і агітації партизанського з'єднання О. Федорова. Під його керівництвом в 1942 р. в загонах було налагоджено видання обласної підпільної газети «Більшовик». Станом на 1 листопада 1942 р. редакцією було видано 833 друкованих листівки, накладом понад 500 тисяч примірників²⁷. Цілком імовірно, що Федір Шевченко з Павлом Дніпровським познайомились ще до війни, коли обидва працювали в м. Чернівці. П. Дніпровський обіймав керівну посаду в відділі пропаганди Чернівецького обкому, а Ф. Шевченко був директором Чернівецького обласного державного архіву НКВС УРСР. Так чи інакше, хронологічний довідник був їхнім спільним, і, як показав час, вдалим проектом. Офіційна рекомендація кандидата історичних наук Ф. Шевченка стала підставою для друку довідника, який носив робочу назву «Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і звільнення їх Червоною армією» за редакцією П.В. Дніпровського і О. В. Малкієля²⁸. У своєму висновку він констатував, що «зміст ...праці, яка

---

²⁵ Шевченко Ф. П. Про складання хронологічного довідника «Тимчасова окупація німецькими загарбниками населених пунктів України та визволення їх Червоною армією»// Вісті Академії наук УРСР. Київ: Вид-во АН УРСР, 1946. № 4 (122). С. 19.

²⁶ Там само.

²⁷ ЦДАГО. Ф. 1, оп. 22, спр. 95, арк. 1.

²⁸ ДАЧО. Ф. Р-1429. оп. 1, спр. 10, арк. 3.

має скромну назву довідника, змістовність довідника, науковість його побудови вимагає, щоб він був опублікований і став надбанням широких читачьких кіл»²⁹. У рецензії Федір Павлович вказав на необхідність деяких доповнень – «в довідник необхідно включити список армійців – Героїв Радянського Союзу та Героїв соціалістичної праці, які походженням з Чернігівщини, а також дати список дивізій і з'єднань, які звільняли Чернігівщину (по наказам Головнокомандуючого товариша Сталіна)»³⁰. Він рекомендував перекласти довідник на українську мову, ще раз відредагувати передмову і весь текст і видати накладом не менше 1000 примірників.

Усі зауваження і побажання вченого були враховані колективом упорядників, а відтак 7 квітня 1947 р. Голова Комісії по історії Вітчизняної війни Академії наук УРСР, секретар ЦК КП(б)У по пропаганді І. Назаренко підписав розпорядження щодо друку довідника запропонованим накладом – 1000 примірників.

Як і передбачали упорядники, «Хронологічний довідник» неодноразово ставав принагідним дослідникам як одне з основних джерел вивчення історії Чернігівщини даного періоду.

Цілком імовірно, що деякі показники, наведені в книзі, не завжди відповідають дійсності. Сучасні історики, отримавши доступ до необхідних джерел, мають можливість їх співставити й навести більш точні дані. Так, дослідниця С. Бутко у своїй студії вказала на певні розбіжності щодо кількості замучених, розстріляних та насильницьки вивезених жителів по районах області. За її підрахунками, у хронологічному довіднику про окупацію Чернігівщини, виданому у 1947 р., вказана інша, набагато більша чисельність примусово мобілізованих на роботи до Німеччини, на території її союзників та окупованих ними інших держав у період Другої світової війни – 60 766 осіб, а кількість знищеного цивільного населення області в 1941–1943 рр. майже співпадає з даними комісії – 120 782 особи.³¹

Довідники та збірники документів, видані невдовзі після закінчення Другої світової війни, залишаються одним з головних джерельних ресурсів для багатьох поколінь дослідників. Досить влучно сучасний історик Є. Максимчук дав оцінку суспільній значимості тогочасних регіональних довідників: «з ідеологічної точки зору ці збірники документів мали стати своєрідним обвинувальним актом проти окупантів та політики, яку вони проводили

---

²⁹ ДАЧО. Ф. Р–1429. оп. 1, спр. 10, арк. 3.

³⁰ Там само.

³¹ Бутко С. В. Масштаби нацистської насильницької мобілізації працездатного населення з Чернігівської області на примусові роботи до Німеччини, на території її союзників та окупованих ними інших держав у 1941–1943 рр. // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип. 9. – С. 98–102.

на Україні, а з наукової точки зору – першими науковими виданнями документів, що висвітлюють період нацистської окупації в Україні»³².

Підсумовуючи сказане, слід зазначити той факт, що в ході збору і опрацювання матеріалів для запланованого фундаментального видання «Україна в період Великої Вітчизняної Радянського Союзу (1941–1945 рр.)» виникла ідея написання довідкових видань, що містили б наявні документи про історію даного регіону. І хоча з об'єктивних обставин Комісія по історії Вітчизняної війни в Україні так і не змогла завершити задум, нагромаджений за роки її функціонування документальний матеріал і донині залишається цінним джерелом для сучасних дослідників.

Iryna Asarh,

researcher, Institute of History of Ukraine
of National Academy of Science of Ukraine
(Kyiv) Ukraine, specrada_istoria@ukr.net

REGIONAL DIMENSION OF THE OCCUPATION PERIOD (1941-1943) IN THE REFERENCE BOOKS

In the article the one of the aspects of activity of the NAS UkrSSR Commission on history of the Great Patriotic War – work on documentary sources that came from the regional branches – was shown. Activities of researchers in development of the methodological recommendations and instructions for selection of materials and preparation of the chronological reference books were highlighted.

Keywords: *NAS UkrSSR Commission on history of the Great Patriotic War, chronological reference book, methodological recommendations, Chernihiv region, certificates, propaganda.*

---

³² Максимчук Є. Діяльність державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України (1941 - 1951 рр.): типологічний склад та інформаційний потенціал джерельного комплексу : Автореф. дис... канд. іст. наук / Є. С. Максимчук; Держ. ком. арх. України. Укр. НДІ архів. справи та документознавства. – К., 2007. – 20 с.